

כתבו אלינו

תרומות

שגרירים

פעילות

מאמרים
וספרים

www.hofesh.org.il

[שירים](#)[פרשת השבוע](#)[ספרים](#)[כתבי עת](#)

קבורה יהודית שנייה - "ליקוט עצמות"

מאת ד"ר דורית גד

**ד"ר דורית גד היא מרצה להיסטוריה ועומדת בראש מיל"ב במכללת לוינסקי
המאמר התפרסם בביטאון "יהדות חופשית 26-27, חורף 2003
ומועלה באתר בהיתר אדיב מאת מערכת הביטאון**

סדרי קבורה נמנים עם המנהגים שנחשבים לקבועים בחברות האנושיות. מכיוון שאלה משקפים את היחס לחיים ולמוות, יש להניח ששינוי בסדרים אלה קשור לשינויים שמתחוללים במחשבה אודות מהות החיים והמוות. מאמר זה יציג בפני הקורא את מנהג "ליקוט עצמות" שהיה חלק ממנהגי הקבורה היהודית קרוב ל-500 שנה, ויש בו להעיד על תהליך שהתרחש בחברה היהודית, החל מימי הבית השני, כאשר האמונה בחיי עולם הבא הופכת לאחת מאמונות היסוד של חברה זו.

מנהג "ליקוט עצמות" נזכר פעמים רבות בספרות התלמודית והממצא הארכיאולוגי מלמד שבימי הבית הראשון, הונח הנפטר במערת קבורה משפחתית על-גבי ספסל אבן והעצמות, שרידי הקבורות הקודמות, נערמו בפינת המערה או נאספו בגומחה או בור תחת הספסלים או במרכז החדר. בשלהי הבית השני, מאז התקופה ההרודיאנית ועד סוף המאה השלישית לספירה, נהגו יהודי ארץ-ישראל, כעבור שנה מיום הקבורה, לשוב אל קבר המשפחה, ללקט את עצמות מתייהם ולהעבירם לגלוסקמות או לכוכים, שנועדו לקבורה שנייה: במערות הקבורה נחצבו כוכים, שבהם הונח הנפטר בארון או ללא ארון למשך שנה - וזו קבורה ראשונה - ועל ריצפת חדר-הקבורה או בכוכים מיוחדים הונחו גלוסקמות אבן בהם הונחו עצמות המת, שלוקטו כעבור שנה מיום הקבורה הראשונה - וזו קבורה שנייה.

מנהג "ליקוט עצמות" וקיום קבורה שנייה כחלק מסדרי קבורה ראויים אינו מעשה שיש עמו הנאה ואין הוא קל לביצוע, בוודאי לא מן הבחינה האישית-פסיכולוגית. מכיוון שמנהגי קבורה מתקיימים לאורך דורות רבים הופעת מנהג "ליקוט עצמות" מעורר תהייה. התהייה מתעצמת על רקע הידיעה, שבימי בית שני הורחב תחומן של הלכות הטהרה, ומצוות אלה הפכו לחובה שרבים נהגו לפיה.

**מנהג "ליקוט עצמות" וקיום קבורה שנייה אינו מעשה שיש עמו
הנאה ואין הוא קל לביצוע, בוודאי לא מן הבחינה האישית-
פסיכולוגית. ולכן הופעת המנהג מעוררת תהייה.**

כיצד מיישבים בין מצוות טהרה לטומאת המת?

החברה היהודית בימי הבית השני היתה חברה שהתנהלה בהתאם למצוות התורה. לפי

החוק היהודי נחשב המת ל'אבי אבות הטומאה'. כל הנוגע באבר מאבריו, בעצם מעצמותיו, נטמא והופך 'אב טומאה' ומטמא אחרים הבאים עמו במגע. בכדי להיטהר מטומאת המת חייבים בטבילה ובהזאת מי חטאת, ולא - השפעתה של הטומאה נמשכת והולכת. על הכהנים נאסר בתכלית האיסור להיטמא למת, חוץ מאשר לאנשים מחוג המשפחה המצומצם ביותר, או במקרה של 'מת מצווה'. ככלל, בני אדם במהלך חייהם לא יכלו להימנע 'מטומאת מתים', מכיוון שקבורת המת היתה 'עניין משפחתי' ומסורה בידי הקרובים. אלה שביקשו להקפיד על חיי טהרה נקראו 'חברים', וקיבלו על עצמם, בין היתר, "שלא יהא מטמא למתים" (משנה, דמאי ב ג). המגע עם המת היווה את אחד ממקורות הטומאה העיקריים, ואפילו השהייה במחיצתו תחת אותה קורת גג, או נשיאתו בלא מגע ישיר, גרמו להתפשטותה. בחברה שבה מדקדקים בדיני טומאה וטהרה, מנהג "ליקוט עצמות" גרם לבעיות ממשיות. הצורך ל"היטמא למת" הוכפל, פעם במהלך הקבורה הראשונה וכעבור שנה בקבורה השנייה.

מהן הסיבות שגרמו לחברה לשנות ממנהגיה?

יש הטוענים שמגע עם תרבויות זרות מוביל לשינוי במנהגים מקומיים. במחקר קיימת הנחה שמקור מערת הכוכים הוא בעולם ההלניסטי. לו היה השינוי מתבטא רק במעבר לקבורה בכוכים, עם או בלי ארון, אפשר היה לייחס אותו להשפעה תרבותית הלניסטית, שיש עמה תשובה לבעיה אסתטית. בפועל, לצד קבורה בכוכים עם או בלי ארונות מופיע גם מנהג "ליקוט עצמות" והטמנתן בגלוסקמות או בכוכים, ועובדה זו דורשת הסבר: יש חוקרים הטוענים שמנהג זה הוא מן המנהגים הקדומים שאפיינו את יושבי האזור והיהודים בתוכם, ולכן אין לראות בו חידוש. טענה זו אינה מבחינה בין הימנעות מהוצאת עצמות מקברי אבות, לבין ליקוט מכוון של עצמות והטמנתן בגלוסקמה או כוך, שהוכנו במיוחד לשם כך. חוקרים אחרים מסבירים את הופעת המנהג בנסיבות כלכליות או פרקטיות, אך לאלה אין הוכחות במציאות. ליקוט עצמות והטמנתן בגלוסקמות אכן לא פתר בעיות של צפיפות במערת הקבורה ובוודאי הקשה כלכלית על המשפחה, שהתחייבה בקניית הגלוסקמות ובטיפול נוסף בעצמות הנפטר.

מדוע השתרש הנהג של ליקוט עצמות?

לדעתנו, ליקוט עצמות קשור לתחום האמונה הדתית, והשינוי בדרכי הקבורה הוא ביטוי מעשי לשינוי שחל בימי בית שני במחשבה היהודית אודות גורל האדם לאחר מותו: האמונה בחיים לאחר המוות ותחיית מתים. האמונה בתחיית מתים מופיעה בישראל בעקבות הגזירות שגזר אנטיוכוס אפיפנס על הדת היהודית, במאה השנייה לפנה"ס. ספר דניאל, שנכתב במהלך הגזירות, מעלה לראשונה את הרעיון: "ורבים מישני עפר יקיצו אלה לחיי עולם ואלה לחרפות לדראון עולם" (יב, ב). מפורשות נאמרים הדברים בספר מקבים, על-ידי האחים המעונים ואמם, נוכח המלך האכזר: "מלך העולם יעיר אותנו המתים בעד תורתנו לשוב אל חיי נצח" (מקבים ב' ז, ט-כג). האמונה בתחייה מן המתים לא היתה בראשיתה נחלת כל האומה. יוסף בן מתתיהו מעיד שאמונה זו היתה אחד מסימני ההיכר של הפרושים, שאימצו אותה ונאבקו בצדוקים שכפרו בה, וראו בה הבל

(מלח' ב, ח, יד).

האמונה בתחיית מתים השפיעה על שינוי דרכי הקבורה. בתחילה היו עצמות המתים במערת הקבורה מתערבבות אלה באלה, ואולם, המאמינים בתחיית המתים נזקקו לדרך קבורה שבה זהות הפרט תישמר גם לאחר מותו. חידת המוות ויום הדין העתיד לבוא נידונים בחיבורים רבים מימי בית שני, ובמרכז הדיון ניצב גורל הנשמות לאחר המוות. אך עדות על קבורה וליקוט עצמות מצויה רק בספרות חז"ל ומתברר, שמנהג זה התקיים בסוף ימי הבית ולא פסק גם בימים שלאחר החורבן.

העדויות הקדומה ביותר על ליקוט עצמות נמסרת מפי רבי אלעזר בן רבי צדוק, תנא בן הדור השלישי: "כך אמר לי אבא בשעת מיתתו: בני, בתחילה קברני בביקעה, ובסוף לקט את עצמיי ותנם בדלוסקמא, ואל תלקטם בידך. וכן עשיתי לו. נכנס יוחנן וליקטן, ופירס עליהן אפיקריסין, ונכנסתי וקרעתי עליהן, ונתתי עליהן ספירין יבשין; כשם שעשה לאביו כך עשיתי לו" (שמחות יב ט, מהד' היגער, עמ' 197). זמנה של מסורת זו אינו מאוחר לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה. ר' צדוק ובנו פועלים לצד רבן גמליאל דיבנה ויש להניח, שר' צדוק נפטר קודם למרד בר-כוכבא.

מדברי ר' אלעזר בן רבי צדוק, מתבררים גם שלבי הקבורה: א) קבורה ראשונה - ב'ביקעה'. ב) קבורה שנייה - בגלוסקמא. ומעדות הבן עולה, שר' צדוק עצמו נהג באופן דומה בקבורת אביו. המקור מלמד כי ה'ביקעה' נועדה לקבורה ראשונה ורק "בסוף" נתבקש רבי אלעזר בן רבי צדוק ללקט את עצמות אביו.

פרק הזמן שחלף בין הקבורה הראשונה לשנייה קשור בתהליכי פרוק הגופה. "ליקוט עצמות אינו עד שיכלה הבשר; כלה הבשר, אין הצורה ניכרת בעצמות" (שמחות, יב ז, מהד' היגער, עמ' 196). והמתינו עד שהעצמות תתפרקנה מעליהן: "אין מפרקין את העצמות, ואין מפסיקין את הגידין, אלא אם כן נתפרקו העצמות מעצמן, ונתפסקו הגידין מעצמן" (שמחות, יב ו, מהד' היגער, עמ' 196). המקור מעיד, שרבי צדוק אסר על בנו ללקט עצמותיו במו ידיו, והמלאכה נעשית בידי יוחנן בזמן שרבי אלעזר בן רבי צדוק שוהה מחוץ למערת הקבורה. רק לאחר שנאספו העצמות וכוסו באפיקריסין, הוא נכנס פנימה, קורע בגדיו ומפזר עליהם ספירין יבשין. בקשת רבי צדוק, להניח עצמותיו ב'דלוסקמא', מסייעת בידינו בקביעת זמנה של המסורת ומוכיחה, כי אופן ליקוט עצמותיו משקף את המנהג כפי שנהג בו בפני הבית. המסורת על קבורת ר' צדוק ובנו היא היחידה בה הגלוסקמא משמשת כארון לקבורה שנייה, שלתוכו מלקטים עצמות.

תופעת ליקוט עצמות קשורה לשינוי שחל בימי בית שני במחשבה היהודית אודות גורל האדם לאחר מותו: האמונה בחיים לאחר המוות ותחיית מתים.

עד מתי קברו בגלוסקמות אבן?

המונח 'גלוסקמא' / 'דלוסקמא', במשמעות ארון קבורה, מופיע בספרות התלמודית פעמים ספורות בלבד. במשנה הוא נזכר רק פעם אחת, במסגרת דיון אודות טומאת ארון קבורה, אבל אין טיבה של הגלוסקמא מתברר. "ארון שהיא רחבה מלמטה וצרה מלמעלה והמת בתוכה, העשויה כמין קמטרא, כמין גלוסקום, הנוגע בה מכל מקום - טהור, חוץ ממקום פתיחתה" (אהלות ט טו). במסכת שמחות נאמר: "בן שנים עשר חודש יוצא באנשים ובנשים ובגלוסקמא ובכתף, עד בן שלוש שנים, ..." (ג, ב). ממקור זה מתברר,

ללא ספק, שמדובר בארון קבורה קטן ממדים, שהיה נישא על הכתף, ותמונה דומה מצטיירת גם מן הירושלמי, מועד קטן כד ע"ב, אלא שכאן הארון נישא מצדדיו: "בן שלושים יוצא בדלוסקמא, רבי יהודה אומר לא דלוסקמא הניטלת בכתף אלא הניטלת באגפיים". בחפירות בנקרופוליס סביב ירושלים התגלו אלפי גלוסקמות אבן. לדעת הכל, השימוש בהן הלך והצטמצם לאחר החורבן ועמו פחתה תפוצתן. במקצת מהמערות בירושלים נמצאו מסמרי ברזל ועליהם שרידי עץ, עדות לארונות שהיו ונרקבו. רק באחת מכל מערות הקברים הרבות שנבדקו, נמצאה גלוסקמה של חרס, ובכל היתר גלוסקמות אבן בלבד. לאור הממצא יש להניח, שרק אחר חורבן ירושלים, כשפסקו בתי-המלאכה לייצר גלוסקמות-אבן, החלו משתמשים בארונות עץ וחרס במקום באבן. לפי אחת הסברות רוב גלוסקמות האבן הותקנו בירושלים וסביבתה בין השנים 30-40 לפנה"ס עד 135 לספירה, ובמיוחד בימי גדולתה של העיר. לאחר החורבן השימוש בגלוסקמות אבן הולך ופוחת, עד שהוא נעלם לחלוטין.

הממצא הארכיאולוגי אינו מותיר ספק ביחס להיקף השימוש בגלוסקמות-אבן בימי הבית השני ולאחריו. בספרות התלמודית, לעומתו, מצויה רק מסורת אחת מפורשת על קבורה שנייה בגלוסקמה בתקופה הסמוכה לחורבן.

האם המוות מביא לכפרת עוונות?

עדות נוספת על "ליקוט עצמות" בפני הבית מצויה במשנה (סנהדרין ו ה-ו) ובירושלמי (סנהדרין פ"ה, כג ע"ב) והיא קשורה להרוגי בית דין. הרוגי בית דין לא נקברו בתום ביצוע גזר דינם בקברי המשפחה, אלא הוטמנו בבתי קברות מיוחדים, שהיו מצויים בפיקוחו של בית הדין. לאחר שהבשר נתאכל, לוקטו עצמותיהם והם הועברו לקבורה שנייה בקברי משפחתם: "ניתעכל הבשר שלוחי בית דין מלקטין העצמות וקוברין אותן בארון" (שם, שם). הליקוט נעשה בידי 'שלוחי בית-דין' ואין לדעת אם הארון הנזכר הוא גלוסקמת אבן, אם כי סביר להניח, שהיה זה ארון עץ, שקל יותר לטלטלו ולהעבירו ממקום למקום. קבורתם של הרוגי בית-דין נבחנת בתלמוד הבבלי (סנהדרין מז ע"ב) מהיבט שונה. אמוראי בבל מתלבטים בשאלה האם לאחר ביצוע גזר הדין משיג הנידון כפרה על עוונותיו. הטיעון בברייתא שיש צורך גם במיתה וגם בקבורה בכדי להשיג כפרה. אך לא די בקבורה ראשונה בכדי שיהא הנפטר ראוי לכפרה אלא חייבים גם בליקוט עצמות המת - בקבורה שנייה. למעשה, אמוראי בבל אינם עוסקים ב"ליקוט עצמות" מן הבחינה המעשית. המשנה בסנהדרין משמשת עבורם נקודת מוצא לבחינת שאלת הכפרה.

בימי הבית השני היווה בית-המקדש "מקום שמכפרים בו עוונותיהם של ישראל" (אדר"נ נו"א, פ"ד, מהד' שכטר, עמ' 21). הקורבנות, טקסי תשובה, וידוי וטקסי יום הכיפורים נועדו לכפר על העוונות שבין אדם למקום. לעומת עוונות אלה, בעבירות שבין אדם לחברו, העונשים שגזר בית-דין שימשו כאמצעי כפרה. בדיני נפשות, בנוסף לגזר-דין-מוות חייבו את הנידון בוידוי, בכדי שישלים כפרתו ויזכה בחיי עולם הבא והוא היה אומר: "תהא מתתי כפרה על כל עוונותי" (משנה, סנהדרין ו ב). בעקבות חורבן הבית נשתנתה המציאות. מערכת הכפרה, ששימשה את העם דורות רבים, חדלה מלהתקיים, ונוצר

צורך במציאת דרך כפרה חלופית. בדור יבנה החלה להתגבש בקרב החכמים תפיסה ייחודית, שראתה במיתה כפרה. יש להניח, שבבסיס תפיסת הכפרה החדשה עמד מנהג הווידי, שנקבע קודם לחורבן בידי בית-דין שדן דיני נפשות.

שינוי בתפיסת המוות של חז"ל לאחר החורבן

קבורה במערות כוכים ובמיוחד ליקוט עצמות - קבורה שנייה, בין בגלוסקמות-אבן ובין בארונות עץ או כוכים, מהווים ביטוי ברור לשינוי בדרכי הקבורה. שינוי זה קשור, כאמור, בשינוי שנתחולל במחשבה אודות גורל האדם לאחר מותו: באמונה בתחיית מתים. הממצא הארכיאולוגי מלמד על המציאות החומרית אך אינו מסביר אותה, ובהעדרה של ספרות כתובה מימי בית שני שעוסקת בליקוט עצמות אין באפשרותנו לקבוע, חד-משמעית, מהו מקור המנהג. יחד עם זאת, מן הספרות התלמודית ברור, שמאז דור יבנה התייחסו חז"ל למנהג ליקוט העצמות כאל מנהג שהכל נוהגים לקיימו. ממקורות אחדים מתברר כיצד הבינו או הסבירו את קיומו ונראה שההסבר משתלב בתפיסתם של חז"ל את המוות בדורות שלאחר החורבן.

המשנה במסכת מועד קטן עוסקת, בין היתר, במנהגי קבורה, אבלות וליקוט עצמות, שניתן או אסור לקיימם בזמן המועד. מתברר שליקוט עצמות במועד מותר: "...ועוד אמר רבי מאיר: מלקט אדם עצמות אביו ואמו, מפני ששמחה היא לו" (משנה, מו"ק א ה). במועדים חייב אדם להיות שמח ולכן צמצמו החכמים את פרק הזמן בו מתקיימים מנהגי אבלות, ואסרו קיומם של מנהגי אבלות מסוימים קודם המועד ובמהלכו. לדעת ר' מאיר, אין כל מניעה בפני אדם ללקט עצמות הוריו במועד, וברור מדבריו שהמלקט הוא הבן בעצמו, והליקוט מהווה עבורו שמחה. מהות השמחה מתבהרת בברייתא שבירושלמי: "... מלקט אדם עצמות אביו ואמו מפני ששמחה היא לו.... אותו היום היה מתאבל ולמחר היה שמח לומר שנינוחו אבותיו מן הדין" (ירושלמי, מועד קטן פ"א, פ ע"ג). אליבא דרבי מאיר, שמחת המועד לא נפגמה בשל המשמעות שייחסו למעשה הליקוט: ש"נינוחו אבותיו מן הדין".

אותם דברים ממש מצויים גם במסכת סנהדרין בירושלמי אולם שם הם אינם מיוחסים לרבי מאיר, ולא נאמרים בנוגע לליקוט עצמות סתם, אלא בליקוט עצמותיהם של הרוגי בית-דין: "נתאכל הבשר היו מלקטין אותן וקוברין אותן בארזים. אותו היום מתאבל ולמחר היה שמח, לומר: שנינוחו אבותי מן הדין. ולא עוד אלא היו קוברין אותן בפני עצמן. הנסקלין בנשרפין. והנהרגין בנחנקין" (מו"ק, פ"ו, כג ע"ד). ניתן להבין מהברייתא, שבני הנידונים ראו ביום ליקוט עצמות הוריהם יום שמחה, מפני שהם הועברו מבתי הקברות המיוחדים של בית הדין, למנוחת עולם בקברי המשפחה. אי לכך יכלו לומר: "שנינוחו אבותי מן הדין" כלומר מגזר הדין, שלא רק דן אותם למוות אלא גם לקבורה שלא בקבר המשפחה. אם מניחים אנו שבימי הבית, נאמרו הדברים על-ידי בני הנידונים ביחס לקרוביהם - הרוגי בית-דין, סביר להניח שלאחר החורבן, חל שינוי ומדברי רבי מאיר עולה, שמעתה הדברים מתייחסים לכולם, לכל מי שעצמותיו לוקטו והובא למנוחת עולם.

יום ליקוט העצמות הוא יום של שמחה משום שביום זה מובאות העצמות למנוחת עולם בקברי המשפחה.

מיתה וקבורה יש בהם כפרה

ראינו לעיל, שהברייתא בבבלי (סנהדרין מז ע"ב) דנה בשאלה, אם הרוגי בית-דין זכאים

לכפרה. זכאות זו נבחנת בהתאם לעקרון מן הכלל אל הפרט. כלומר, הרעיון שמיתה וקבורה יש בהם כפרה, היה ידוע לאמוראי בבבל, והם ביקשו להחילו על הרוגי בית-דין. בהעדר מקדש, הצורך באמצעים חלופיים לכפרה הביא את חכמי יבנה לגיבושה של מערכת בת ארבעה שלבים: 'ארבעת חילוקי כפרה' שהשלב הרביעי והאחרון הוא המוות. המיתה צפויה לכל אדם וטומנת בחובה כפרה בכוח, וכל אדם יכול להפוך את שעת מיתתו לשעת כפרה בפועל. כוחו המכפר של המוות נובע מהייסורים שבדרך כלל מתלווים למיתה, ואלה נתפסים כייסורי כפרה וכאות ששערי שמים נפתחים לפני הנפטר. תפיסה זו לא נתקבלה מיד על-ידי כלל החכמים ולמעשה זכתה בהכרה רק בימי רבי יהודה הנשיא ונקבע: "שיום המיתה מכפר" (מכילתא יתרו מסכתא דבחדש פ"ז).

הרעיון שיש במיתה כפרה, הוביל להכללת הקבורה באותה תפיסת עולם. חז"ל לא הפרידו בין גוף לנפש וראו באדם יחידה אחת גם לאחר מותו. ביטוי לקשר שמתקיים בין הנפש וגופת הנפטר מצוי בספרות התלמודית בכמה וכמה מקומות. על-פי תפיסה אחת מסרבת הנפש להיפרד מגופתה ומרחפת מעליה שלושה ימים (ירושלמי, מו"ק פ"ג, פב ע"ב). לדעת רב חסדא: "נפשו של אדם מתאבלת עליו כל שבעה, שנא' ונפשו עליו תאבל וגו'" (בבלי, שבת קנב ע"א). רבי אבהו סובר: "כל י"ב חודש גופו קיים ונשמתו עולה ויורדת, לאחר י"ב חודש הגוף בטל ונשמתו עולה ושוב אינה יורדת" (בבלי, שבת קנב ע"ב). לדעת חכמים הייסורים נמשכים גם לאחר המוות: "ואמר רבי יצחק: קשה רימה למת כמחט בבשר החי" (בבלי, שבת קנב ע"א). נראה שבתהליכי התפרקות הגופה ראו חכמים המשך לייסורים, שמסייעים בקבלת הכפרה במידה וייסורי המיתה לא הועילו ודרשו: "מיתה וקבורה בעינין" (בבלי, סנהדרין מז ע"ב). רבי מאיר רואה בליקוט העצמות עדות לכך ש"נינוחו אבותיו מן הדין". הדין, אם כן, אינו דין בשר ודם אלא משפטו של הקב"ה.

המיתה צפויה לכל אדם וטומנת בחובה כפרה בכוח. כל אדם יכול להפוך את שעת מיתתו לשעת כפרה בפועל, שנאמר: "יום המיתה מכפר".

גורל הנשמות לאחר המוות

באמונה בגורל הנשמות לאחר המוות חלו שינויים מימי התנאים ועד לדורות האחרונים של האמוראים, אך בין כולם מתקיימת תמימות דעים ביחס לאמונה, שהנשמות נשפוטו משפט צדק וצדיקים ורשעים זוכים בגמולם. לדעת רבי עקיבא, הרשעים נידונים בגיהנום במשך שנים-עשר חודש: "...משפט רשעים בגיהנום שנים עשר חדש" (משנה, עדויות ב י). בתוספתא מסופר שנידוני הגהנום נידונים בגופם ממש: "פושעי ישראל בגופן פושעי אומות העולם בגופן יורדין לגיהנום ונידונין בה שנים עשר חודש ולאחר שנים עשר חודש נפשותן כלה וגופן נשרף וגיהנום פולטתו ונעשין אפר והרוח זורה אותן ומפזרתן תחת כפות רגלי הצדיקים" (שם, סנהדרין יג ד). חז"ל מתארים בהרחבה את גורל הרשעים, אולם ניתן להבין מדבריהם שגם מי שלא נכללו על קבוצה זו נשפטים בגופם: "...הקב"ה על גופן של צדיקים אומר: 'יבא שלום ינוחו על משכבותם', ... על גופן של רשעים הוא אומר: 'אין שלום אמר ה' לרשעים'" (בבלי, שבת קנב ע"ב). בהמשכה של אותה ברייתא מתברר גורלם של בינוניים ועל-כך משיב רב שמואל: "אלו ואלו לדומה נמסרין, הללו יש להן מנוח הללו אין להן מנוח" (שם, שם).

תפיסת החכמים את המוות מסייעת בהבנת דברי רבי מאיר: "מלקט אדם עצמות אביו ואמו מפני ששמחה היא לו". במשך שנים עשר חודשים, נערך משפט הנשמות, ובתום

פרק זמן זה הן זכות למנוח. הגישה המוניסטית אינה מפרידה בין גוף ונפש, מכאן שהנשפטים נידונים בנפשם ובגופם כאחד. במשך אותו הזמן נשמר הקשר בין הנפש לגופת הנפטר. ייסורי הגוף, הרימה והרקב מסייעים בכפרת העוונות, ולכן רק משכלה הבשר מן הגוף ולוקטו עצמות הנפטר ניתן לומר: "נינוחו אבותיו מן הדין". נראה שגם אם לא נאמר הדבר מפורשות יש בליקוט עצמות משום כפרה. מכאן, לפנינו אקט דתי, באמצעותו ניתן להבין שהנפטר אכן זכה בכפרה.

מתי פסק מנהג ליקוט עצמות?

העדות הארכיאולוגית מלמדת, שמנהג ליקוט עצמות היה חלק בלתי נפרד מדרך הקבורה היהודית לפחות עד סוף המאה השלישית. בכל מערות הקבורה, משפחתיות כמו גם ציבוריות, נמצאו כוכים לקבורה משנית ושרידי ארונות עץ קטנים, בהם הונחו העצמות המלוקטות. משרידי השלדים שבמקמורות מתברר שגם קברי שוקת, שנועדו לקבורה ראשונה, שימשו פעמים לקבורה שנייה ואפילו ארונות קבורה מאבן, סרקופגים, יש ושימשו כמקום אחסון אחרון לעצמות מלוקטות.

במאה הרביעית לספירה, חל שינוי מהותי באופן הקבורה בקרב יהודי ארץ-ישראל, וליקוט העצמות פסק. יש שרואים את הפסקת ליקוט העצמות באימוץ המנהג, בדרך מסוימת, בידי הנוצרים. מאז אמצע המאה השנייה לספירה מתחיל בנצרות פולחן קדושים, המרטירים, שמסרו את נפשם על מזבח אמונתם. במסגרת הפולחן החלו באיסוף שרידיהם (reliquia) 'רליקות' ובכללם גם עצמות, אשר לוקטו והונחו בגלוסקמות קטנות. היהודים שללו מנהג זה ועדות לכך מצויה בפיוטי ינאי, מן המאה השישית לספירה, שנתגלו בגניזת קהיר. הפיוטים מגנים בכל לשון את כל מי שיעז בעתיד ללקוט עצמות מתים, ואינם מותירים מקום לספק באשר ליחסם לתופעה. סביר להניח, שבפיוטים נשמעת ביקורת על המנהג הנוצרי, כי ליקוט עצמות קדושים רווח מאוד באותם ימים והיהודים ראוהו בתעוב. לדעתנו, נראה, שהגינאי החריף בפיוטי ינאי עשוי להעיד על-כך שבמאה השישית ראו בו היהודים מנהג זר, אך אין הוא יכול להעיד על הסיבה להפסקת הקבורה השנייה במאה הרביעית לספירה.

לפחות שלוש מאות שנה חלפו מאז ראו במעשה ליקוט העצמות סימן שעוונות הנפטר נתכפרו ונשמתו זכתה במנוחת עולם. קרוב למאתיים שנה חלפו מאז שהפסיקו היהודים לקיים מנהג זה.

אם את ראשיתו של מנהג ליקוט עצמות אנו כורכים בהופעת האמונה בתחיית מתים, נראה שיש טעם לראות את היעלמותו של מנהג זה בשינוי שחל באותם ימים במחשבה ובאמונה בנוגע לחיים שלאחר המוות, שינוי שראשיתו בימים שלאחר כשלון מרד בר-כוכבא.

ליקוט עצמות קשור לאמונה בתחיית מתים ובכפרת עוונות. האמונה בשני מרכיבים אלה לא הופיעה בעת ובעונה אחת. ככל הנראה, במאה השנייה לפסה"ג, מובילה האמונה

בתחיית המתים לשינוי בדרכי הקבורה, והנפטר נקבר בארון מתים או בכרך לקבורה ראשונה. הקבורה השנייה מתבצעת משכלה הבשר מן הגוף, העצמות נאספו והונחו למשמרת עולם בגלוסקמה או בכרך. העדות על ליקוט עצמות בקרב החברה היהודית ראשיתה בימי בית שני, בשעה שהוויכוח על תחיית המתים בין הפרושים לצדוקים מתקיים במלוא עוזו. כנגד לגלוגם של צדוקים: "מסורת היא ביד פרושים שהן מצערין עצמן בעולם הזה ובעולם הבא אין להן כלום" (אדר"נ נו"א פ"ה, מהד' שכטר, עמ' 26) מתגבשת תגובת החכמים: "ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר: אין תחיית המתים מן התורה, ואין תורה מן השמים, ואפיקורוס" (משנה, סנהדרין י א). התורה, בסיס קיומו של עם ישראל, נכרכת בנשימה אחת עם תחיית מתים וכך נוצרת זהות בין השניים.

העיסוק במשמעות המוות ובתכליתו במחשבת חז"ל

מאז ראשית קיומו של עם ישראל האמונה באה לידי ביטוי בחוקי המקרא - במצוות. בתקופות מאוחרות יותר, החכמים, יוצרי ההלכות, קובעים דפוסי התנהגות שאמורים לחייב כל יחיד בחברה. אי-לכך, סביר להניח, כי האמונה בתחיית מתים, בשעה שנתקבלה על-ידי הפרושים, השפיעה על דרכי הקבורה שעוצבו בהתאם. אופן הטמנת הגופה, ובמיוחד ליקוט עצמותיה בנפרד מעצמות אחרות, נועדו לשמש כסימן וכעדות.

בין השנים 30-40 לפסה"נ השימוש בגלוסקמות-אבן הופך חזון נפרץ. יהודים ברחבי ארץ-ישראל קוברים מתיהם במערות כוכים ולאחר זמן מלקטים ומאחסנים עצמותיהם. דרך קבורה זו נמשכת ללא הפרעה עד חורבן הבית השני ואופיינית לרוב בני העם.

בשנת 70 לספירה, בעקבות כשלון המרד וחורבן הבית, חלו שינויים ניכרים במבנה החברה היהודית. הצדוקים, מעמודי התווך של העילית החברתית, איבדו כוחם וחדלו מלהתקיים. מאידך גיסא, המשבר שפקד את העם, מוביל ליצירתן ועיצובן של מסורות ישנות-חדשות בהנהגת החכמים. הדי הוויכוח על האמונה בתחיית מתים נשתמר בספרות התלמודית זעיר פה זעיר שם, אך ככלל, אמונה זו הופכת לחלק בלתי נפרד מן האמונה היהודית ולאחד מנדבכיה. מנהגי הקבורה, שנהגו בהם בפני הבית מתקיימים גם לאחר החורבן, ללא שינוי ניכר. גם אם השימוש בגלוסקמות-אבן פוחת וכמעט נעלם, ליקוט עצמות ממשיך ומתקיים.

העיסוק במשמעות המוות ובתכליתו תופס מקום מרכזי במחשבת חז"ל. תפיסת המוות שני פנים לה: עיוני ומעשי. הראשונה מבקשת להבין כיצד באה מיתה לעולם ומדוע נידונים בני אדם למות. השנייה עניינה טיפול בנפטר ובקבורה.

בהעדר מקדש, מתגבשות דרכי-כפרה חלופיות, ובהן נועד למיתה מקום רב חשיבות. הן המוות והן הקבורה משמשים אמצעי להשגת כפרת עוונות. ליקוט העצמות מסמל את סיומו של התהליך שמתמשך כשנה ובמהלכו נידון הנפטר בגופו ובנפשו עד שהוא מגיע אל המנוחה המיוחלת. ליקוט עצמות הופך ממנהג שמסמל תחיית מתים אינדיבידואלית לסמן שיש בו להעיד כי "נינוחו אבותיו מן הדין".

האמונה בתחיית מתים, בשעה שנתקבלה על-ידי הפרושים, השפיעה על דרכי הקבורה שעוצבו בהתאם. אופן הטמנת הגופה, ובמיוחד ליקוט עצמותיה בנפרד מעצמות אחרות, נועדו לשמש כסימן וכעדות.

מתי תתרחש תחיית המתים?

האמונה בתחיית מתים קשורה הדוקות בתפיסת עולם אסכטולוגית. תחיית מתים היא ביטוי אחד למכלול, שבעקבותיו תשתנה המציאות על-אדמות. מציאות זו צריכה למצוא ביטויה במשטר צודק ובאורחות חיים בהתאם לחוקי האל.

כינונה של הממלכה החשמונאית עורר בלבבות את המחשבה, שהגיעה ראשית הגאולה. בעקבות הכיבוש הרומי, הציפייה לגאולה הלכה ונתחזקה, וגבר הרצון לראות בביטולה של מלכות הרשע ובכינונה של מלכות האלוהים. המתח האסכטולוגי העצים את התחושה שהדברים יתרחשו מיידית. בחברה, שחייה מתקיימים בצילה של תחושת שינוי קוסמית קרובה, ליקוט עצמות מתים - כך סביר להניח - היה בעל משמעות ממשית ומעשית, מתוך מחשבה שתחיית מתים תתרחש מיידית.

חורבן הבית לא הביא לשינוי ממשי באותה תפיסת עולם. נהפוך הוא, שינוי אורחות החיים נעשה מתוך מחשבה, שהשינוי זמני בלבד ו'במהרה יבנה המקדש' ותחודש חירות ישראל. רק בעקבות כשלון מרד בר-כוכבא נהפכה הקערה על-פיה. תוצאותיו האיומות חייבו את החכמים לדחות את הציפיות המשיחיות ואת הגאולה. שינויים במחשבה אינם מתחוללים ביום אחד אולם מדברי האמוראים במאות השלישית והרביעית מסתבר, שהגאולה הופכת לגאולה אסכטולוגית ונדחית לקץ הימים. תחושת הבהילות של שינוי קוסמי מידי מפנה את מקומה לאמונה שהשינוי יתרחש באחרית הימים. תחיית המתים תתקיים אולם זמנה אינו ידוע. העולם הבא הוא עולם הנשמות וכדברי רב: "אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורביה ולא משא ומתן ולא קנאה ולא שנאה ולא תחרות אלא צדיקים יושבין ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה" (בבלי, ברכות יז ע"א). דחיית הקץ לזמן בלתי ידוע מפחיתה את הנחיצות באיסופם של עצמות המת וליקוט עצמות מאבד מתוקפו המידי. השינוי במחשבת חז"ל באותם ימים הושפע, ללא ספק, גם מן המאורעות הפוליטיים באותם ימים ומן השינויים החברתיים והכלכליים. תקופת האנרכיה באימפריה הרומית לא פסחה על ארץ-ישראל, הקשיים הכלכליים מגבירים את הירידה מהארץ, שהחלה עוד בימים שלאחר מרד בר-כוכבא. קרוב לוודאי, שקבורה משפחתית במערות כוכים מצטמצמת. חציבתן של מערות חדשות נפסקת והישנות נעזבות. יותר ויותר אנשים שבים לקבורת שדה, ישירות באדמה, דרך שמעולם לא פסקה כליל והתקיימה לצד הקבורה במערות כוכים.

כך מקיץ הקץ על מנהג "ליקוט עצמות". האמונה בתחיית מתים כבר הושרשה עמוק מזה דורות. בדומה לה, גם רעיון הכפרה ומשפט הנשמות הופך חלק בלתי נפרד מתפיסת המוות ומן המחשבה אודות החיים שלאחר המוות. מראשיתו לא היה ליקוט עצמות מתים יותר מסמל לאמונה בתחיית מתים, וסביר להניח כי גם בשעה שהתקיים לא מצאו בו חשיבות בפני עצמו. בשעה שהאמונה בתחיית מתים הפכה מהות קיימת ונוכחת בחיי העם, איבד הסמל מערכו, עבר מן העולם ולא נמצא בו צורך.

דצמבר 2004

עניין נוסף

• [תחליטו: אתם איתנו או לא](#)

- ◀ [חב"ד? האלה ששרים "משיח משיח"?](#)
- ◀ [על הדילוגים בתורה ועל הדילוגים ב"מלחמה ושלום"](#)
- ◀ [כמה סיבות טובות לא להאמין באלוהים](#)
- ◀ [שנתיים של השתלמות בעבודת אליל אחד](#)

- ◀ [הוסף את האתר למועדפים](#)
- ◀ [הקלק כאן כדי להפוך את האתר לאתר הבית שלך](#)
- ◀ [חפש באתר חופש](#)

[לראש הדף](#)

www.hofesh.org.il - אתר חופש